

מוסטפא עבאסי

משפחות הגבדים
הערביות בעכו בשלהי
השלטון העות'מאני
ובתקופת המנדט

המשך או תמורה?

משפחות הנכבדים הערביות בעכו בשלהי השלטון העות'מאני ובתקופת המנדט: המשך או תמורה

מבוא

המבנה החברתי-פוליטי של האוכלוסייה הערבית הפלסטינית בסוף התקופה העות'מאנית ובתקופת המנדט זכה בשנים האחרונות להתעניינות גוברת. בין המחקרים שעסקו בכך אציין את אלה של מחמוד יזבק, סלים תמארי, עסאם נצאר אילן פפה, בשארה דומאני, הלל כהן ועוד.¹ מחקרים אלה התמקדו לרוב בערים הגדולות, כמו מחקריו של יזבק על חיפה, מחקריהם של תמארי ונצאר על ירושלים, מחקריו של פפה על משפחת חסיני ומחקרו של דומאני על שכם ואזור השומרון. מחקריו של כהן עסק בארץ בכללותה. אך למרות תרומתם החשובה של אלה עדיין יש צורך במחקרים חברתיים, ובמיוחד בחקר המשפחות המנהיגות בערי הפריפריה ובערי השדה הבינוניות, כגון עכו, לוד, רמלה, טול-כרם וג'נין.

בשער המאמר:
מסגד אלג'זאר
בעכו ברישום של
הרמן שטרוק,
1940
(באדימות מיכאל
ברנשטיין, תל-אביב)

המקרה של עכו מעניין במיוחד, מפני שמבחינה פוליטית, כלכלית ודמוגרפית הייתה זו העיר המרכזית בארץ במאה השמונה-עשרה. ואולם לקראת העשור השני של המאה התשע-עשרה החל בה תהליך ממושך של נסיגה,² ששיאו לאחר כיבושה בידי אבראהים פאשא בשנת 1832. על תקופה הצמיחה של עכו, שהחלה בימי דאהר אלעמר (משנות העשרים של המאה השמונה-עשרה עד 1775), ושהגיעה לשיאה בימי אחמד ג'זאר פאשא (1776-1804), וגם על תקופת ירושיו, סלימאן פאשא אלעאדל (1804-1819) ועבדאללה פאשא (1819-1831), יש מחקרים רבים יחסית. לעומת זאת לא נכתבו מחקרים על עכו בתקופה שהחלה במחצית השנייה של המאה התשע-עשרה, ושהסתיימה בסוף השלטון העות'מאני, והעיר רק הוזכרה במחקרים שעסקו בתולדות הארץ בתקופה זו באופן כללי.³

ברצוני להודות לרשות המחקר במכללה האקדמית תל-חי וליושב הראש שלה, פרופ' חיים גורן, אשר סייעו במימון מחקר זה.

1 M. Yazbak, *Haifa in the Late Ottoman Period 1864-1914: A Muslim Town in Transition*, Leiden 1998; I. Nassar & S. Tamari (eds.), *Pilgrims, Lepers & Stuffed Cabbage: Essays on Jerusalem Cultural History*, Jerusalem 2005; א' פפה, אצולת הארץ: משפחת אלחוסייני, ביוגרפיה פוליטית, ירושלים תשס"ג; B. Doumani, *Rediscovering Palestine: Merchants and Peasants in Jabal Nablus, 1700-1900*, Berkeley, Los Angeles & London 1995; ה' כהן, צבא הצללים: משת"פים פלסטינים בשרות הציונות, 1917-1948, מודיעין, מדיניות, התיישבות, התנקשויות, ירושלים תשס"ד.

2 על ההיסטוריה של הארץ במאה השמונה-עשרה והתשע-עשרה, ובכלל זה עכו העות'מאנית, ראו: מ' א'סבאג, תאריח' א-שיח' דאהר אלעמר א-זידאני, חריצא, לבנון 1936; Th. Philip, *Acre: The Rise and Fall of a Palestinian City*; 1730-1831, New York 2001; A. Cohen, *Palestine in the Eighteenth Century: Patterns of Government and Administration*, Jerusalem 1973; M. Ma'oz (ed.), *Studies in Palestine during the Ottoman Period*, Jerusalem 1975; G.G. Gilbar (ed.), *Ottoman Palestine 1800-1914: Studies in Economic and Social History*, Leiden 1990; D. Kushner (ed.), *Palestine in the Late Ottoman Period: Political Social and Economic Transformation*, Leiden 1986.

3 ראו לדוגמה: A. Schölch, *Palestine in Transformation, 1865-1882*, Washington, DC 1993; י' בן-אריה וי' ברטל (עורכים), שלהי התקופה העות'מאנית (1799-1917) (ההיסטוריה של ארץ-ישראל, ח), ירושלים 1983, עמ' 67-109.

מבט ממרכז העיר אל עבר המפרץ, במרכז: מסגד אלג'זאר. תצלום שפורסם בשנת 1941

חקר העיר בתקופת המנדט אינו עשיר יותר; נכתבו בעניין זה רק מחקרים ספורים,⁴ ואף הם לא עסקו בצורה מעמיקה בחיי החברה בעיר ובתמורות שהתחוללו בה, אלא הדגישו את מעשי השליטים. כך למשל סקר נתן שור את ההיסטוריה של העיר מלפני הספירה הנוצרית ועד מלחמת 1948, אך כמעט שלא נגע במבנה החברה הערבית.⁵ גם מתא בורי ויוסף שבל הדגישו בספרם את המורשת והתרבות ופחות את המבנה החברתי.⁶

מכאן תרומתו של המחקר הנוכחי, שדן בתולדות העיר במשך כשבעה עשורים, החל משלב ההתאוששות והצמיחה המחודשת בשנות השבעים של המאה התשע-עשרה וכלה בעשור השני של תקופת המנדט. הדיון יתמקד בהיבט היסטורי אחד בלבד – ההיבט החברתי, ויתחקה אחר העילית ומשפחות הנכבדים (אע"א).

אנסה לענות במאמר זה על כמה שאלות: מי היו משפחות הנכבדים שהנהיגו את האוכלוסייה הערבית בעכו, מתי החלו להתבסס ולתפוס עמדות כוח, ובאילו תחומים בלטה השפעתן? מה היה מקור כוחן הכלכלי של משפחות אלה, במה עסקו, ומה היו נטיותיהן הפוליטיות? האם השתנתה שכבת העילית בעיר או שהייתה המשכיות בין התקופה העות'מאנית לבריטית? היש קשר בין התבססותן של המשפחות לתהליך ההתאוששות האטית של עכו באותו פרק זמן?

חשוב לציין כי בהיעדר פנקסי הסג'ל (רישומי בית הדין השרעי) של בית הדין השרעי בעכו, הנחשבים למקור ראשוני ומרכזי בחקר ההיסטוריה החברתית של האוכלוסייה הערבית בארץ, הייתה מלאכת המחקר לא קלה. וסבורני שאילו היו בידינו אותם פנקסים ברצף ובשלמות כמו שנותרו פנקסים מערים אחרות, אפשר היה להציג תמונה מקיפה של המבנה החברתי.

4 ראו לדוגמה: נ' שור, תולדות עכו, תל-אביב תש"ן; מ' בורי וי' שבל, עכא תראת' וד'קראיאת, בירות 1994.
 5 יש לציין כי שור הקדיש לפרק המנדטורי רק אחר-עשר עמודים, ובהם עסק בעיקר בצד הפוליטי ובאסירים ועולי הגרדום היהודים. ראו: שור (שם), עמ' 309-320.
 6 בורי ושבל (לעיל, הערה 4), עמ' 150-160.

מסגד אלג'זאר בעכו
(צילום: המחבר)

מחקר המקרה של עכו עולה כי עם העילית העירונית נמנו שלוש קבוצות של משפחות, שהתאפיינו בעיסוקיהן ובמקורות המחיה שלהן: משפחות עולמאא (חכמי הדת) ואנשי דת אחרים, משפחות שעסקו במנהל ובפקידות ומשפחות בעלי קרקעות וסוחרים. יש להדגיש כי חלוקה זו של המשפחות בהתאם לעיסוקיהן לא הייתה חדה וברורה, ואין זה מן הנמנע שמשפחות עולמאא החזיקו גם באדמות או עסקו בפקידות. ולמרות זאת החלוקה כאן מתבססת על המאפיין התעסוקתי הבולט ביותר של המשפחות בתקופה הנדונה, תוך ציון התמורות שחלו בעיסוקיהם של אחדים מבניהן לאורך הדורות.

משפחות עולמאא ואנשי דת אחרים

במאה השמונה-עשרה ובמיוחד בתקופת שלטונו של שיח' דאהר היו העולמאא בעכו מעטים, אך לקראת סוף השלטון העות'מאני ובתקופת המנדט גדל מספרם של העולמאא בעיר. ניתן לציין שלוש סיבות עיקריות לכך. סיבה אחת הייתה מפעלי הבנייה הדתיים של אחמד ג'זאר פאשא, שהפכו את עכו למרכז דתי מוסלמי חשוב בצפון הארץ, אפילו יותר מהמרכז ההיסטורי שבצפת.⁷ לצד המסגד המפואר שבנה בעיר בשנת 1781 הקים ג'זאר מדרסה ללימודי דת, שנודעה בשם אלמדרסה אלאחמדיה, וייסד

7 על מעמדה הדתי של צפת ועל המשפחות שעסקו בתחום הדתי בעיר ראו: M. Abbasi, 'The "Aristocracy" of the Upper Galilee: Safad Notables and the Tanzimat Reforms', I. Weisman & F. Zacks (eds.), *Ottoman Reform and Muslim Regeneration*, London & New York 2005, pp. 167-185

למטה: קברו של שיח' המסדר השאד'לי, עלי נור א-דין אלישרטי. מימין: עיטור מעל שער חדר הקבורה של השיח'. הכיתוב במרכז העיטור: זהו קברו של שיח' עלי נור אלדין אלישרטי אלמג'רבי 19 ברמזאן 1316 (= 1 בפברואר 1891). בפנינת העיטור נכתב הפתגם הצופי 'האדם המושלם אור עיני היודעים' (צילום: המחבר)

ספרייה ששירתה את תלמידי המדרסה ואת הציבור הרחב.⁸ הוא גם העמיד הקדש ענק להפעלה ולמימון של מוסדות אלה, הקדש שנחשב אחד העשירים והגדולים בצפון הארץ.⁹

סיבה אחרת לעליית מעמדה הדתי של עכו הייתה פעילות המסדר השאד'לי. מסדר זה החל את פעילותו בעכו לאחר בואו של שיח' עלי נור א-דין אלישרטי לעיר בשנת 1849 ובנייתה של הזאוויה¹⁰ השאד'לית שם. זאוויה זו הפכה במהרה למרכז של פעילות דתית תוססת לא רק בעכו, אלא גם באחדים מכפרי

8 אלכרמל, 30 בספטמבר 1922. לקראת סוף השלטון העות'מאני ובמהלך תקופת המנדט נוהלה מדרסה זו על ידי המופתי של עכו, השיח' עבראללה אלג'זאר. בשנת 1922 התחנכו בה חמישים תלמידים מכל רחבי הארץ, ונוסף על לימודי הדת למדו גם את השפה הערבית, חשבון, גאוגרפיה ואנגלית. רוב בוגרי המדרסה האחרמית איישו את המשרות הדתיות הזוטרות, אולם כמה מהם המשיכו את לימודיהם באלאזהר והפכו לעולמאא מלומדים.

9 ראו בהרחבה על הווקפיה של ג'זאר: מ' אבו דיה, 'וקפית אחמד פאשא אלג'זאר', ש' עראף וי' חג'אזי (עורכים), אחמד פאשא אלג'זאר: 200 עאם עלא ופאתה, עכו 2004, עמ' 125-169.

10 הזאוויה היא מקום התפילה של חסידי המסדרים הצופים, ובה נערכו בדרך כלל טקסי הד'כר של הצופים.

הגליל המערבי ובעיקר בתרשיחא. השיח'ים של המסדר השאד'לי הפכו לדמויות דומיננטיות בעכו, אף שהגיעו לעיר בתקופה מאוחרת יחסית.

סיבה נוספת, חשובה פחות, קשורה בראש העדה הבהאית, בהא-אללה. הוא הוגלה לעכו בחורף 1868 על ידי השלטונות העות'מאניים ושוכן במצודת העיר. בעכו נוצרה אמנם קהילה בהאית קטנה בלבד, של כמה עשרות חסידים,¹¹ אך עצם שהייתה בעיר עוררה פעילות נמרצת הן של העולמאא, אנשי הממסד, והן של ראשי המסדר השאד'לי וחסידיהם, שחששו מהתפשטות דת זו בעירם.

כל הגורמים האלה הביאו כאמור לצמיחת כמה משפחות שעיסוקן העיקרי בתחום הדת. בלטה במיוחד משפחת אבו אלהודא, משפחה קטנה יחסית שמנתה לפי נתוני שירות הידיעות של ה'הגנה' (הש"י) משנת 1943 רק כשלושים נפשות.¹² מוצאה היה מרמלה והיא הייתה קשורה כנראה למשפחת א'תאג'י אלפארוקי הידועה.¹³ אבי המשפחה השתקע בעכו עוד בימי ג'זאר פאשא, והראשון מבניה שנודע בציבור היה השיח' מחמד אפנדי אבו אלהודא, הקאדי והמופתי של עכו בתקופת סלימאן פאשא ועבדאללה פאשא; לאחר כיבוש עכו בידי המצרים, באביב 1832, הוציאו אותו המצרים להורג באשמת סיוע לעבדאללה פאשא.¹⁴

לאחר מותו של מחמד אפנדי הנהיג את המשפחה בנו עבדאללה אפנדי אבו אלהודא, שכיחן תקופה ארוכה יחסית במשרת האפתא (פוסק הלכה). הוא נודע בהצלחתו לשמור על השקט בעיר בזמן מאורעות הדמים בהר הלבנון בשנת 1860, ומנע חיכוך בין הנוצרים, הדרוזים והמוסלמים בעיר ובגליל המערבי.¹⁵

בשנות השמונים והתשעים של המאה התשע-עשרה בלטו במשפחה חסן אפנדי אבו אלהודא, שהיה חבר מועצת העיר בשנת 1878,¹⁶ ורשיד אפנדי אבו אלהודא, שמילא שורת תפקידים עירוניים. למשל בשנת 1884 הוזכר רשיד אפנדי בתור חבר בית המשפט האזרחי מהדרג הראשון (מחכמת בדאית ג'זאא) וחבר לשכת החינוך של המחוז.¹⁷ כן היה חבר במועצה המנהלית, הגוף המנהלי העליון במחוז, שחבריו נבחרו אך ורק מקרב המשפחות החזקות, ובמועצת העיר, מנהל ה'בנק החקלאי' ויושב ראש לשכת המסחר והחקלאות בעיר בעשור הראשון של המאה העשרים.¹⁸ בנו מחמד רשיד אבו אלהודא

11 על הבהאים ופעילותם בארץ בשנים הראשונות ראו: מ' שרון, הדת הבהאית וכתב הקודש שלה, ירושלים תשס"ה, עמ' 92-105.

12 דו"ח מ"ח 10 באפריל 1943, את"ה, תיק 360/015.

13 י' אלעודאת, מן אעלאם אלפקר ואלאדב פי פלסטין, ירושלים 1992, עמ' 15.

14 א' אלעודא, תאריח' ולאית סולימאן פאשא אלעאדל, צידון 1930, עמ' 145.

15 ע' מנאע, אעלאם פלסטין פי אואח'ר אלעהר אלעות'מאני 1800-1918, בירות 1997, עמ' 51; ד' גנאים, לוא עכא פי עהר א'תנזימאת אלעות'מאניה 1281-1337 (1864-1918), בירות 1999, עמ' 302; מ' א'דבאג, בלאדונא פלסטין, ז, 2 |חמ"ד חש"ד, עמ' 271. נראה שמשרת האפתא בעיר עברה אחריו למשפחה אחרת, שכן על פי גיליונות הסאלנאמה (ראו להלן, הערה 26) היה המופתי של העיר עלי אפנדי, ולא צוין שם משפחתו, ואחריו – לפחות משנת 1901 – עבדאללה אפנדי שכונה 'גדול המדרסים'. ראו: סאלנאמה וילאית סוריה, 1285 (1868), עמ' 85; 1310 (1892), עמ' 175. ככל הנראה הכוונה לעבדאללה אפנדי ג'זאר, כפי שאנו למדים מסאלנאמה וילאית בירות, 1319 (1901), עמ' 140.

16 סאלנאמה וילאית סוריה, 1296 (1878), עמ' 91.

17 שם, 1303-1302 (1884-1885), עמ' 135-136.

18 סאלנאמה וילאית בירות, 1322 (1904), עמ' 164-165; 1326 (1908), עמ' 262, 297.

היה חבר בלשכת ניהול ההקדש אוקאף קומוסיוני באותה עת.¹⁹ נוסף עליהם בלט גם עבד א-סלאם אפנדי אבו אלהודא, שהיה פקיד בכיר בלשכת המס בעיר וחבר לשכת המסחר והחקלאות.²⁰ בני משפחת אבו אלהודא המשיכו למלא תפקיד מרכזי בעיר גם בתקופת המנדט, אם כי עברו מעיסוק בענייני דת לתחום המנהל והפקידות הבכירה. בתקופה זו הוביל את המשפחה תופיק ביי אבו אלהודא. אין בדינו מידע על הקשר שלו לשייח'ים מחמד ועבדאללה, אולם ידוע כי היה בוגר בית הספר התיכון הסלטאני בבירות ולאחר מכן היה פקיד במשרד המלחמה בצבא העות'מאני. בשנת 1920 היה תקופה קצרה פקיד במשרד האוצר הסורי, ובשנת 1921 עבר לעבר הירדן ועבד באגף האוצר של האמיר עבדאללה. איננו יודעים מתי חזר לעירו, אך בבחירות לשלטון המקומי באפריל 1927 נבחר לחבר עיריית עכו. בצעד לא מובן התפטר מהעירייה ביולי באותה השנה.²¹ ביוני 1929 נבחר תופיק ביי שנית לעיריית עכו,²² וביולי באותה שנה, לאחר מותו של ראש העיר עבד אלפתאח א-סעדי, נבחר לראשות העיר.²³

תופיק ביי כיהן בתפקיד ראש העיר עד שנת 1934 ואחריו נבחר חסני ח'ליפה. בשנת 1936 עבר שוב לעבר הירדן ומונה על ידי האמיר עבדאללה למזכיר הכללי של ממשלת האמירות. בשנת 1938 נבחר לראש הממשלה, ומאז נודע בשם תופיק פאשא. הוא כיהן בתפקיד ראש ממשלת עבר הירדן שתיים-עשרה קדנציות, עד 1954. בשנת 1956 נפטר ונקבר בעמאן.²⁴

גם אחיו של תופיק ביי, פאוזי, מילא בתקופה הנדונה תפקידי מנהל בינוניים לצד עיסוקו במסחר, אך הבכורה הייתה לאחיו. עם מעברו של תופיק ביי לעבר הירדן נחלש מעמד המשפחה בעכו, ורק מעט מעמדות הכוח שהיו בידיה במשך כמאה שנים נותר ברשותה.

משפחה אחרת שבלטה בתחום הדתי הייתה משפחת שקירי. לפי אחמד שקירי בא אבי המשפחה, השיח' מחמד שקיר, מצרים לעכו בשנת 1832, בעת מסעו הצבאי של אבראהים פאשא.²⁵ המשפחה החלה להתבלט רק בשני העשורים האחרונים לשלטון העות'מאני, ומעידה על כך העובדה שלא הוזכרה בגיליונות הסאלנאמה מהמחצית השנייה של המאה התשע-עשרה העומדים לרשותנו.²⁶ המשפחה קנתה לה עמדת כוח ומנהיגות בעכו ומחוץ לה בזכות איש אחד, שיח' אסעד שקירי.

שיח' אסעד שקירי
(צילומי האישים בעמי
64-57 נעשו בידי המחבר
מתוך תצלומים בבית הדיון
השרעי, עכו, ובאדיבותו)

19 שם, 1322 (1904), עמ' 164.
20 שם, 1319 (1901), עמ' 141; 1326 (1908), עמ' 262, 263, 265.
21 אלכרמל, 17 ביולי 1927.
22 שם, 29 ביוני 1929.
23 שם, 31 ביולי 1929; *Palestine Blue Book*, 1931, p. 79.
24 פלסטין, 14 אוגוסט 1943; אלעוראת (לעיל, הערה 13), עמ' 15-18.
25 ח' קאסמיה, אחמד שקירי, כוית 1987, עמ' 35.
26 בסאלנאמה, מעין שנתון שהוציאה המדינה העות'מאנית בתקופת הרפורמות, פורסם מידע מגוון על מבנה המנהל, מוסדות השלטון, הרכב הגופים המנהליים השונים ועוד מידע סטטיסטי רב.

הזאוויה השאד'לית
בתמונה עכשווית
(צילום: המחבר)

שיח' אסעד נולד בעכו בתאריך לא ידוע. את לימודיו היסודיים והתיכוניים עשה בעיר, ובשנת 1875 נסע לאוניברסיטת אלאזהר להשלים בה את לימודי הדת שלו. עם חזרתו לעכו הצטרף למערכת המשפט השרעית, ולאחר מכן מונה לשופט שרעי בשפרעם. בשנת 1904 נתמנה לשופט חוקר (מסתנטק) בעיר לאד'קיה. בשנת 1905 עבר לאיסתנבול, שם חבר לשיח' אבו אלהודא א-ציאדי, מנהיג המסדר הצופי הרפאעי וממקורביו של הסלטאן עבד אלחמיד השני. באיסתנבול מונה שיח' אסעד למנהל הכללי של ספריית הסלטאן,²⁷ ולאחר מכן מונה ליושב ראש בית המשפט השרעי לערעורים בעיר אדנה. שם נשא את אשתו הראשונה, וממנה נולדו בניו אנו, עפו ועב אלעפו. מאוחר יותר נשא באיסתנבול אישה שנייה, וממנה נולד לו בנו אחמד, והוא שיסד את אש"ף בשנת 1964. עם חידוש הפעילות הפרלמנטרית והחוקתית באימפריה העות'מאנית, בשנת 1908, נבחר שיח' אסעד לנציג מחוז עכו בפרלמנט העות'מאני (מג'לס אלמבעות'אן). באיסתנבול התקרב לאגודת 'האחרות והקדמה', הוא הפך עד מהרה לאחד מעמודי התווך שלה וייסד עם פעילים מהארץ את הסניף שלה בירושלים. בשנת 1912 נבחר לקדנציה שנייה בפרלמנט העות'מאני, והמשיך לכהן בו עד 1914.²⁸

27 פ' אלישרטיה אלחסניה, רחלה אלא אלחק³, [חמ"ד] 1990, עמ' 291.
28 קאסמיה (לעיל, הערה 25), עמ' 36; י' פורת, צמיחת התנועה הלאומית הערבית הפלסטינאית 1918-1929, תל-אביב 1976, עמ' 171-172.

הושע פורת ציין כי שיח' אסעד שקירי היה פרורעות'מאני מובהק: הוא התנגד לרעיונות של פעילי התנועה הלאומית הערבית בדבר התנתקות מהאימפריה, התנגד לקונגרס הלאומי הערבי שהתקיים בפריז בשנת 1913, ועם פרוץ מלחמת העולם הראשונה נתמנה למופתי של הצבא העות'מאני הרביעי בסוריה רבתי. הוא היה מקורב מאוד למפקדו, ג'מאל פאשא,²⁹ והואשם על ידי התנועה הלאומית הערבית כי סייע לו להוציא להורג רבים מפעיליה, האשמה שדחה בתוקף. אישוש לעמדתו בעניין זה יש בדבריה של פאטמה פאטמה אלישרטיה, בתו של שיח' עלי אלישרטי, מייסד המסדר השאד'לי בעכו ובגליל, ששהתה בדמשק במהלך מלחמת העולם הראשונה. היא סיפרה כי רבים מנכבדי העיר פנו אליה שתבקש משיח' אסעד לפעול אצל ג'מאל פאשא למתן חנינה לכמה מבני העיר שנדונו למוות. היא פנתה אליו אבל הוא לא הצליח לשנות את רוע הגזרה, ולדבריה כאב את הוצאתם להורג של הצעירים.³⁰

בתום המלחמה חזר שיח' אסעד לעכו, נעצר שם על ידי הבריטים ונשלח למחנה המעצר באבו־קיר שבמצרים. בשנת 1921 שוחרר ושב לעירו. במשך חודשים היה נתון לפיקוח בריטי קפדני,³¹ ולכן לא נטל חלק בפעילות האגודות הלאומיות.³² עורך העיתון החיפאי 'אלכרמל', נגי'ב נצאר,³³ טען כי אין זה ראוי שאיש דת מנוסה כמוהו ישב בחיבוק ידיים.³⁴ במאמר שכותרתו 'מי אחראי למצבה של עכו' תיאר אותו נצאר בתור אדם גדול ש'יצא לפנסיה' והתרחק מפעילות ציבורית.³⁵

למרות דברים אלה מסתבר ששיח' אסעד לא היה מנותק לחלוטין מפעילות פוליטית, מאחר שנמנה עם מייסדי 'המפלגה הלאומית הערבית' בשנת 1923.³⁶ בין חבריה היו כמה מנכבדי העיר, ויושב ראש הסניף שלה בעכו היה חסן חבישי, ממקורבי שיח' אסעד וחבר מועצת העיר במשך תקופה ארוכה.³⁷ ייסוד המפלגה בעכו העיד על יחסים עכורים בין שיח' אסעד למחנה החסיני, ואכן היחסים ביניהם היו מתוחים לאורך כל הדרך, כפי שכתב פורת: 'אסעד שקירי היה אחד מעמודי התווך של האופוזיציה במחוז הצפון, למדנותו המוסלמית ומעמדו הבכיר בעכו שיוו משנה חשיבות לעמדתו המתנגדת לנשיא הממ"ע [המועצה המוסלמית העליונה] ולשיטתו'.³⁸

יחסים מתוחים עם החסינים אפיינו את רוב המשפחות החזקות בעכו. העיר היוותה כנראה אופוזיציה לחסינים ולדרך שבה הנהיגו את התנועה הלאומית הפלסטינית. לדעתי ניתן להסביר זאת

29 פורת (שם), עמ' 172. להרחבה על יחסי שיח' אסעד וג'מאל פאשא ראו: מ' עזת דרוזה, מאת עאם פלסטיניה, מר'כראת ותסג'ילאת, א, דמשק 1984, עמ' 258-260.

30 פ' אלישרטיה אלחסיניה, מסירת פי טריק אלחק, (חמ"ד) 1981, עמ' 294-295.

31 מנאע (לעיל, הערה 15), עמ' 226.

32 אלכרמל, 5 באפריל 1922.

33 העיתון 'אלכרמל' יצא לאור בחיפה מספטמבר 1908. ראו: מ' כבהא, עיתונות בעין הסערה: העיתונות הפלסטינית 1929-1939, ירושלים תשס"ד, עמ' 13.

34 שם, 30 בספטמבר 1922.

35 שם, 1 באוקטובר 1922.

36 להסבר נוסף על מפלגה זו ראו: ב' אלחות, אלקיאדאת ואלמואססאת א-אסייה פי פלסטין 1917-1948, עכו 1984, עמ' 181-183.

37 אלכרמל, 9 ביולי 1924; 2 באוגוסט 1924.

38 פורת (לעיל, הערה 28).

בזיקתה של עכו צפונה – העיר הייתה חלק מהפרובינציה של צידון וזמן רב שימשה בירתה, ולאחר מכן, החל משנת 1888 עד תום השלטון העות'מאני, הייתה חלק מהפרובינציה של בירות. הזיקה לפרובינציות הצפוניות אפיינה גם את הערים צפת, נצרת וטבריה, וגם תושביהן התקשו לקבל את מרותה של משפחת חסיני מירושלים המרוחקת. יש להוסיף על כך את העובדה שלמשפחות בעכו היו קשרים חברתיים הדוקים עם הערים צור, צידון ואף בירות, ולחלק מהן, למשל למשפחות בידון, סעדי וסעד, היה גם פלג בלבנון.

במקרה של שיח' אסעד שקירי, שנחשב לאחד מגדולי אנשי הדת בארץ, יש להביא בחשבון גם גורם אישי. למרות מעמדו הנכבד התעלם ממנו חאג' אמין אלחסיני. כשיחסיו של חאג' אמין עם הבריטים היו טובים, בראשית תקופת המנדט, הוא נמנע מלסייע לשקירי, שהשלטונות הטילו עליו כאמור מגבלות. נוסף על כך לא מצא שיח' אסעד לעצמו תפקיד ראוי במועצה המוסלמית העליונה או כל משרה דתית רמה אחרת. בנסיבות אלה אין לתמוה על כך ששיח' אסעד ביקר את אופן ההקמה של המועצה המוסלמית העליונה ואת הרכבה וסמכויותיה,³⁹ וטען שריכוז סמכויות רבות בידי היושב ראש גורם נזק למוסלמים.⁴⁰ הוא התמיד בהתנגדותו למועצה ולעומד בראשה, ובשנת 1939, כשהיה חאג' אמין בחוץ לארץ, כתב שקירי לנציב העליון ונימק את התנגדותו להפקדת סמכויות רחבות בידיו. לדבריו באימפריה העות'מאנית ובמדינות המוסלמיות שקדמו לה לא ניתנה למופתי סמכות למינוי קאדי, לניהול בתי הדין השרעיים ולניהול ההקדש, והמדיניות הבריטית גרמה להחלשת המערכת ולחזוק גורמים מסוימים בתוכה. הוא הציע לערוך רפורמה שתפריד בין משרות המופתי, הקאדי וניהול ההקדש.⁴¹

בשל עמדותיו התקרב שיח' אסעד לעבדאללה, אמיר עבר הירדן, שהיה ממתנגדי הקו החסיני בארץ, ובאוקטובר 1928 נפוצו שמועות כי עבדאללה הציע לו לעמוד בראש ממשלתו.⁴² אף שהדבר לא התממש, המשיך השיח' לתמוך בדרישת עבדאללה להחזיר ולו חלק קטן מזכויות הפלסטינים, ממה 'שאיברו המאבדים' כלשונו, כלומר המחנה החסיני.⁴³ עדות נוספת למתיחות בין שיח' אסעד לחסינים הייתה עמדתו כלפי הקונגרס האסלאמי העולמי, שהתקיים בירושלים בדצמבר 1931 בחסות חאג' אמין אלחסיני. הוא ארגן עם איש האופוזיציה ראג'ב נשאשיבי ועם אחרים קונגרס מתחרה, קונגרס האומה האסלאמית הפלסטינית.⁴⁴ משנוסדה בשנת 1934 'מפלגת ההגנה', מפלגת האופוזיציה בראשות משפחת נשאשיבי, הצטרף שיח' אסעד לשורותיה והיה לאחד ממנהיגיה בצפון. נראה כי בשל כך נרצח בנו, ד"ר אנור, במהלך המרד הערבי 1936-1939.

39 להרחבה על המועצה המוסלמית העליונה ראו: U. Kupferschmidt, *The Supreme Muslim Council: Islam under the British Mandate for Palestine*, Leiden 1987

40 אלכרמל, 17 ביולי 1929.

41 שיח' אסעד שקירי אל הנציב העליון, 7 באוקטובר 1939, גה"מ, תיק מ-12\296.

42 אלכרמל, 16 באוקטובר 1928.

43 שם, 15 ביוני 1929.

44 אלהות (לעיל, הערה 36), עמ' 245.

שיח' אסעד מת כפברואר 1940 ונקבר בבית הקברות על שם שיח' מְבֵאֵרֵכ. ⁴⁵ הוא השאיר אחריו שלושה ילדים, והבולט שבהם, אחמד, עורך דין פעיל ושאתן, היה לאישיות הידועה ביותר בציבוריות הערבית בעכו בפרט ובזו הפלסטינית בכלל. עיקר פעילותו של אחמד היה מחוץ לעכו, ברחבי הארץ, והוא בלט במיוחד בשנתיים האחרונות לשלטון המנדט ולאחר מכן כאשר ייסד את אש"ף ונבחר ליושב ראש הראשון שלו.

לאחר מותו הנהיג את המשפחה אחיו, קאסם שקירי. גם הוא היה אדם דתי, אך למיטב ידיעתי לא מילא כל תפקיד רשמי ולמעשה היה לא יותר מאשר ראש המשפחה. עם מותו, בגיל שמונים, הכריזה עכו אבל על מי שנחשב לאחד מראשיה ונכבדיה. ⁴⁶

מכתב של שיח' אסעד לנציב העליון בדבר צמצום סמכויותיו של המופתי הירושלמי

נוסף על אחמד שקירי רכשו עוד כמה מבני המשפחה השכלה מודרנית ועסקו במקצועות חופשיים, ביניהם ד"ר מחמד עלי שקירי, רופא במחלקת הבריאות הממשלתית, ⁴⁷ ואדהם שקירי, סוחר חשוב בעיר. ⁴⁸

משפחה נוספת שבלטה בתחום הדת הייתה משפחת אלישרטי. שלא כמשפחות אבו אלהורא ושקירי, שהיו משפחות עולמאא טיפוסיות, הייתה זו משפחה של אנשי דת צופים. בדומה למשפחת שקירי היא הייתה חדשה יחסית בעיר, והעמידה מתוכה שלושה דורות של אנשי דת.

ראש המשפחה ומייסדה בעכו היה השיח' ממוצא שריפי עלי נור אדין אלישרטי (1793-1899), שנולד בעיר בְּנֵרֶת שבתוניסיה. בתו, פאטמה, כתבה כמה חיבורים על המסדר הצופי ועל פעילותו של אביה, ומהם אנו לומדים כי אביו היה אחד ממפקדי הצבא הידועים בפרובינציה של תוניסיה, עסק במסחר והיה בעל רכוש. ⁴⁹ שיח' עלי נמשך לצופיות עוד בצעירותו, ולמד את עקרונות המסדר השאד'לי במשך שלוש-עשרה שנים אצל השיח' מחמד בן חמזה אלמדני, הידוע בכינוי השיח' המדאני, שחי במצראתה שבלוב. ⁵⁰ לאחר מות השיח' המדאני החל שיח' עלי בהפצת המסדר יחד עם

45 מנאע (לעיל, הערה 15), עמ' 225-228.
 46 דו"ח 26-מ בנובמבר 1945, את"ה, תיק 105/211.
 47 אלכרמל, 24 באוקטובר 1927; 22 בינואר 1928.
 48 שם, 21 באוקטובר 1928.
 49 אלישרטיה (לעיל, הערה 27), עמ' 170.
 50 שם, עמ' 180-181.

תשעה-עשר מחסיריו של עלי. הוא נסע למכה ולא לכסנדריה, ובשנת 1849 בא לעכו.⁵¹ לדברי בתו חש כי החברה בעכו באותן שנים זקוקה להתעוררות דתית ולאדם שיחיה את האמונה בעיר.⁵² לאחר תקופה קצרה בעכו עבר השיח', שסבל מבעיות בריאות, לתרשיחא, שבאזור ההר. שם השתפרה בריאותו, וחשוב מזה – בתוך זמן קצר הצליח לבסס את המסדר בעיירה ובסביבתה הכפרית. רבים מבני המקום הצטרפו אליו, ביניהם השיח' מחמד צאלח, הקאדי של תרשיחא. שם גם נשא השיח' את אשתו השנייה, ח'דיג'ה, שהייתה אמידה מאוד. בעזרת כספה המשיך להפיץ את המסדר ובנה זאויות בעכו ובתרשיחא.

לדברי בתו עורר מעמדו המתחזק של שיח' עלי את חששם של השלטונות העות'מאנים; הם הגלו אותו לרודוס, והוא התגורר שם בבית המופתי של האי. בהגליה ראה הזדמנות להפצת המסדר ברודוס. בשנת 1868 הורשה לחזור לארץ – כנראה בהתערבותו של האמיר עבד אלקאדר אלג'זאירי, המנהיג האלג'יראי הידוע שעמו היה מיורד⁵³ – בתנאי שלא יגור בתרשיחא.⁵⁴ הוא שב לעכו ונשאר בה עד מותו, בגיל 106, בפברואר 1899. השיח' יוסף נבהאני תיאר אותו כאחד מגדולי השיח'ים הצופים של הדור, שבזכותו הופצה הטריקה השאד'לית בסוריה ובארץ-ישראל.⁵⁵

לאחר מותו של שיח' עלי עברה ראשות המסדר לבנו שיח' אבראהים. הוא היה אז בן שישים וחמש, והנהיג את המסדר שלושים שנים,⁵⁶ עד מותו, בשנת 1928. הוא נקבר לצד אביו בזאויה שבעיר,⁵⁷ וראשות הטריקה עברה לבנו השיח' מחמד אלהאדי אלישרטי, יליד 1900, שלמד אצל השיח' עבדאללה ג'זאר במדרסה האחמדית ובזאויה

שיח' עבדאללה ג'זאר של המשפחה. הוא הנהיג את המסדר עד סוף תקופת המנדט, ואז עברה המשפחה לבירות.⁵⁸

למשפחה הייתה השפעה רבה בעיר ובאזור: בטקס האזכרה שנערך ב-1 באפריל 1928, ביום הארבעים למות השיח' אבראהים, השתתפו אלפים רבים מבני העיר והאזור, כולל כל העולמאא של עכו, ביניהם שיח' אסעד שקירי, והוא אף הספיד את השיח' השאד'לי.⁵⁹ על התנהלות הזאויה אנו לומדים מדו"ח שכתב בשנת 1943 סוכן של שירות הידיעות של ה'הגנה'. לדבריו שערי הזאויה פתוחים לפני עניים מבני העיר וחסידים של כת השאד'ליה, והם מקבלים בה

51 שם, עמ' 208-218.

52 אלישרטיה (לעיל, הערה 30), עמ' 13.

53 א-דבאג' (לעיל, הערה 15), עמ' 309.

54 אלישרטיה (לעיל, הערה 27), עמ' 218-228.

55 י' נבהאני, ג'אמע כראמאת אלאוליא, ב, קהיר 1984, עמ' 385-386.

56 אלישרטיה (לעיל, הערה 27), עמ' 344-347.

57 דו"ח (לעיל, הערה 12).

58 אלישרטיה (לעיל, הערה 30), עמ' 218.

59 אלכרמל, 8 באפריל 1928.

מזון בחינם.⁶⁰ הסיוע לנזקקים העיד על מעמדם הכלכלי של ראשי הזאוויה, ופאטמה, בתו של השיח', כתבה כי היו בבעלות המשפחה קרקעות ובוסתנים רבים בכפר כברי, מצפון לעכו.⁶¹ מתיאורים אלה עולה תמונת הצלחה מרשימה של המשפחה והמסדר בעכו ובגליל, הצלחה שתרמה הרבה להתאוששות חיי החברה והדת בעיר. לדעתי הצלחה זו נבעה לא רק מן הצורך של החברה בעכו בהתעוררות דתית ובאדם שיחיה בה את האמונה, כפי שכתבה פאטמה, אלא היו גורמים נוספים שסייעו להתבססות המשפחה ולהתפשטות המסדר השאד'לי, למרות המשבר הזמני עם השלטונות. ביניהם אפשר למנות את המדיניות העות'מאנית הכללית של חיזוק הנוכחות האסלאמית הסונית בעיר ובשאר חלקי הגליל, מדיניות שבאה לביטוי עוד בימי ג'זאר פאשא. עכו הייתה עיר מעורבת, הייתה בה קהילה נוצרית חזקה, ומאוחר יותר נוספו הבהאים, וסמוך אליה הייתה בגליל המערבי אוכלוסייה דרוזית גדולה. חיזוק המסדר השאד'לי יכול היה להטות את הכף לטובת העדה הסונית לא רק בעכו אלא בכל הכפרים בגליל שבהם התפשט, במיוחד בתרשיחא ובאיזיב.

סיבה נוספת, חשובה במיוחד, להצלחת משפחת אלישרטי והמסדר השאד'לי הייתה הקשרים ההדוקים של שיח' עלי עם השיח' דאפר אלמדאני, אחד השיח'ים המקורבים ביותר לסלטאן עבד אלחמיד השני וחסיד של המסדר השאד'לי. שיח' דאפר היה בנו של שיח' המדאני שזוכר לעיל, ויחד עם השיח' עלי קיבל את עקרונות הצופיות מאביו, שחי במצראתה. לדברי ההיסטוריון בוטרוס אבו־מנה קיבל שיח' עלי סיוע נדיב משיח' דאפר, ובאמצעותו מהסלטאן עבד אלחמיד, שעודד את המגמות הפאן־אסלאמיות באימפריה.⁶²

נוסף על שלוש משפחות העולמאא שצוינו לעיל, היו כמה עולמאא שבלטו בתחום ההנהגה החברתית בעכו, אם כי במקרים אלה קשה להצביע על המשכיות או על בסיס משפחתי רחב כפי שהיה לעולמאא מאותן שלוש משפחות.

הדמות הבולטת בקבוצה הזו היא השיח' עבדאללה אפנרדי אלג'זאר, שחי בשנים 1855–1939. הוא קיבל את כינויו ממסגד אלג'זאר, ומכאן שלא היה לו קשר משפחתי לאחמד ג'זאר פאשא. השיח' עבדאללה היה מהעולמאא הגדולים של עכו בתקופת המנדט, וההתייחסות אליו במקורות בני התקופה מעידה על מעמדו הדתי הרם. לדברי פאטמה אלישרטיה היה מוצא המשפחה מאלכסנדריה, ואף שלא ציינה מתי באה לעיר, ניתן להעריך שלא הייתה שונה מרוב המהגרים שעברו לעכו עם צמיחתה במאה השמונה־עשרה.

פאטמה כתבה כי השיח' עבדאללה היה מחסידי המסדר השאד'לי ולמד את עקרונות הצופיות אצל אביה, שיח' עלי, מייסד המסדר. לדבריה היה פעיל מאוד בזאוויה, ובזכות קולו הערב נבחר לקרוא בטקסי הַד'כר שנערכו בה. היא הוסיפה כי השיח' עלי שלח אותו ללימודים באלאזהר, והוא סיים אותם בהצטיינות. עם חזרתו לעכו מינה אותו שיח' עלי למנהיג כל חסידי המסדר המורידים בעיר,⁶³

60 דו"ח (לעיל, הערה 12).

61 אלישרטיה (לעיל, הערה 30), עמ' 189.

62 תודתי לפרופ' אבו־מנה שאפשר לי לעיין במאמרו שבכתובים על שיח' דאפר אלמדאני.

63 המוריד הינו הדרוויש הצופי המשתייך למסדר מסוים, והוא מונהג על ידי ראש המסדר ומקבל את מרותו ללא עוררין.

והוא מילא תפקיד זה במשך שנים. כך למשל מינה בשנת 1928 את השיח' חידר עבד אלמג'יד, הדרשן של מסגד אלג'זאר, לשיח' השיח'ים של המסדרים הצופיים במחוז עכו.⁶⁴ מכל אלה עולה כי שיח' עבדאללה ג'זאר מיזג בין מדעי השריעה למדעים הצופיים.⁶⁵ מקור אחר אף תיאר אותו כמומחה לענייני החדית'.⁶⁶ עם זאת למרות תפקידו בזאוויה השאד'לית היה עיקר עיסוקו במסגד אלג'זאר, בשל היותו ח'טיב (דרשן) ומורה והאמאם (הממונה על התפילות) של המסגד. לאחר מכן עבד בבית הדין השרעי בתור כאתב (מזכיר ראשי), ואז מונה לקאדי ולמופתי של עכו.

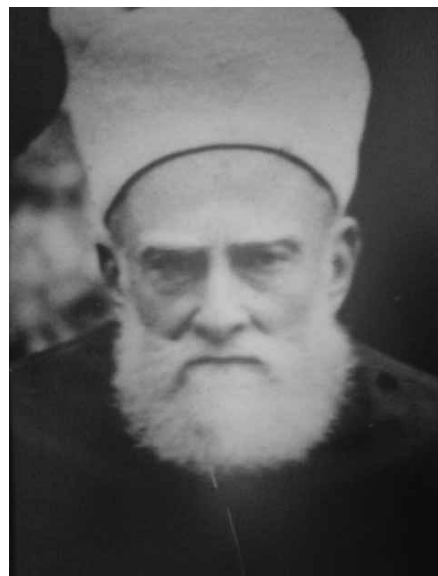
נוסף על אלה אציין בין מעשיו החשובים את הקמת בית הספר האחמדי, שלימדו בו לימודי

שריעה. בית הספר העמיד אנשי דת זוטרים ובינוניים שנתנו שירותי דת לאוכלוסייה המוסלמית בגליל. אין בידינו מידע על חיבורים או פרסומים של השיח', למעט חיבור דתי אחד שערך.⁶⁷

בדומה לשיח' ג'זאר פעל בעכו שיח' אבראהים אלעכי, שהוזכר בסאלנאמה משנת 1904 כמי שהיה חבר בלשכת החינוך בעיר,⁶⁸ ובסאלנאמה של שנת 1908 כחבר בלשכת ההקדש.⁶⁹ הוא התבלט במיוחד בתקופת המנדט, ונג'יב נצאר מנה אותו בשנת 1922 בין גדולי אנשי הדת בעכו.⁷⁰ הכומר תותל אליסועי, שביקר בעיר בשנת 1924, הזכיר גם הוא את השיח' אבראהים אלעכי בתור אחד מנכבדי העדה המוסלמית בה.⁷¹

משפחות לבאבידי ועבד אלחמיד הצמיחו מקרבן אנשי דת אחרים שנשאו במשרות דתיות בינוניות וזוטרות. ביניהם אציין את השיח' מחמוד אפנדי לבאבידי, אמאם מסגד אלז'יתון, שתואר כנשיא נכבדי עכו, ואת החאג' השיח' אחמד לבאבידי, שהקים בכספו את המסגד החדש מחוץ לחומות העיר וניהל אותו.⁷² במשפחת עבד אלחמיד בלטו השיח'ים

אחמד עבד אלחמיד, מייסד המסדר הרפאעי בעכו והשיח' שלו,⁷³ השיח' מחמד עבד אלחמיד, עורך דין שרעי שהיה האמאם הראשי של מסגד אלג'זאר בשנת 1928,⁷⁴ והשיח' עלי חידר עבד אלחמיד, האמאם של המסגד לקראת סוף שלטון המנדט.⁷⁵

שיח' אבראהים אלעכי

64 אלכרמל, 26 בפברואר 1928.
 65 אלישרטיה (לעיל, הערה 30), עמ' 266-267; הנ"ל (לעיל, הערה 27), עמ' 318.
 66 גנאים (לעיל, הערה 15), עמ' 302.
 67 מנאע (לעיל, הערה 15), עמ' 83.
 68 סאלנאמה וילאית בירות, 1322 (1904), עמ' 164.
 69 שם, 1326 (1908), עמ' 264.
 70 אלכרמל, 1 באוקטובר 1922.
 71 פ' תותל אליסועי, 'רחלה רסוליה אלא בלאד אלג'ליל', אלמשרק, 10 באוקטובר 1924, עמ' 956.
 72 דו"ח (לעיל, הערה 12).
 73 שם.
 74 אלכרמל, 15 באפריל 1928; 17 ביולי 1929.
 75 דו"ח (לעיל, הערה 12).

מחקר משפחות העולמאא בעכו עולה אפוא כי העיר נבדלה מבחינה זו מערים כמו ירושלים, שכם או צפת.⁷⁶ בעכו היו אלה שלוש משפחות חדשות יחסית, שיצאו מקרבן עולמאא בכירים, מופתים וקאדים, ואלה העבירו את המשרות במשפחותיהם. לעומת זאת משפחות העולמאא בירושלים ובשכם היו מבוססות יותר, עשירות יותר ובעלות מסורת ארוכת ימים של איוש המשרות הנדונות. נוסף על בני שלוש המשפחות האמורות, היו בעכו כמה אנשי דת בכירים שלא היה להם רקע משפחתי מבוסס, כמו השיח' עבדאללה אלג'זאר והשיח' אבראהים אלעכי. לצדם היו משפחות נוספות שמקרבן באו אנשי דת בינוניים וזוטרים, כגון משפחות לכאבידי ועבד אלחמיד. האם התנהלותן של משפחות העולמאא ושאר אנשי הדת באותן שנים יצרה המשכיות ואפשרה להן לשמור על מעמדן? במקרה של משפחת אבו אלהורא הייתה המשכיות בעיקר בתקופה העות'מאנית, ואילו בתקופת המנדט עברה המשפחה לעסוק בתחום המנהל. תהליך דומה היה במשפחת שקירי: חוץ משיח' אסעד, שהיה כאמור עאלם בכיר מאוד, לא הצמיחה המשפחה מקרבה אנשי דת נוספים, ובניו של השיח' ואחרים מבני משפחתו למדו מקצועות חילוניים כרפואה ועריכת דין. אולי על רקע זה אפשר להסביר את עלייתם באותה תקופה של אנשי דת שלא מבני המשפחות המבוססות בעיר. יוצאת הדופן הייתה משפחת אלישרטי, ששמרה בתקופת המנדט – וכן לאחר מכן, עד היום – על מעמדה מן התמורה העות'מאנית, וזאת בעיקר משום שתפקיד ראש המסדר השאד'לי עובר בירושה מאב לבן.

משפחות שעסקו במנהל ובפקידות

בעכו, כמו בערים אחרות, היה קשר הדוק בין הרפורמות (התנזימאט) של שלהי התקופה העות'מאנית לבין צמיחתן והתחזקותן של המשפחות שעסקו במנהל ובפקידות. זאת משום שבמסגרת הרפורמות הוקמו מוסדות מנהליים כמו בתי משפט אזרחיים, מועצות מנהליות ועיריות. מוסדות אלה אפשרו לרבים מבני משפחות הנכבדים להשתלב במערך המנהלי ולאייש את המשרות הבכירות, והדבר חיזק עוד את מעמדם החברתי.

בעכו, בירת המחוז, היו כמה משפחות שעסקו במנהל עוד משלהי השלטון העות'מאני, וכמה מהן היו נוצריות. יש להדגיש כי בתקופה העות'מאנית היה מעמדה המנהלי של עכו בכיר, ולמרות שקיעתה במשך כמה עשורים היא הוסיפה להיות מרכזו של מחוז שכלל את כל שטחי הגליל. לעומת זאת בתקופת המנדט הפכה חיפה למרכז המחוז, ועכו נותרה מרכזה של נפה בלבד. בין המשפחות בעיר שעסקו במנהל בלטה במיוחד משפחת סעדי, משפחה ממוצא שריפי המתייחסת לשיח' הצופי הגדול סעד א־דין אלג'באוי (מת בשנת 1305).⁷⁷ מגיליונות הסאלנאמה מסוף

76 M. Yazbak, 'Nabulsi Ulama in the Late Ottoman Period, 1864–1914', *IJMES*, 29 (1997), pp. 71–91; עבאסי (לעיל, הערה 7); ב' אבו־מנה, 'אור חדש על עלייתה של המשפחה החוסיינית בירושלים במאה השמונה־עשרה', א' כהן (עורך), פרקים בתולדות ירושלים בראשית התקופה העות'מאנית, ירושלים תשל"ט, עמ' 323–342.

77 על מוצא המשפחה אנו למדים מכרוז שפרסם עבד אלפתאח א־סעדי לאחר זכייתו בבחירות ב־13 בפברואר 1927.

התקופה העות'מאנית אנו לומדים שבניה עסקו בעיקר במנהל. באותה עת הנהיג את המשפחה מצטפא אפנדי סעדי, שהיה בשנת 1880 חבר במועצה המנהלית של המחוז.⁷⁸

אחריו עמד בראש המשפחה עבד אלפתאח א-סעדי. אין בידינו מידע על הקשר בין השניים, אולם לפי רישומי הסאלנאמה שימש עבד אלפתאח בשנים 1901-1904 יושב ראש מועצת המנהלים של ה'בנק החקלאי' בעיר.⁷⁹ בשנים 1904-1908 היה חבר בבית המשפט מדרג ראשון (מחכמת בדאית),⁸⁰ ולקראת סוף התקופה העות'מאנית מילא שורה של תפקידים מנהליים. בין השאר היה חבר פעיל באגודת 'האחדות והקדמה' באזור עכו, ונבחר לנציג מחוז עכו לפרלמנט העות'מאני, וכיהן בו עד שנת 1917.⁸¹

עורך העיתון 'אלכרמל', שהכירו מקרוב, ציין כי עבד אלפתאח ירש מאביו שטחי קרקע נרחבים, השביח אותם והגדיל את הכנסותיו. בין השאר היו בבעלותו בוסתנים ופרדסים בקרבת העיר וכן אדמות בכפר א-זיב.⁸² עם תחילת הכיבוש הבריטי באזור לקח חלק בפעילות הלאומית, ובשנת 1919 ייצג את עירו בקונגרס הסורי הכללי, יחד עם השיח' אבראהים אלעכי. בדצמבר 1920 השתתף בקונגרס הפלסטיני השלישי, שנערך בחיפה, ונבחר לחבר בוועד הפועל שנוסד באותו קונגרס. הוא השתתף גם בקונגרס הפלסטיני השביעי ונבחר שוב לוועד הפועל.⁸³ בשנת 1920 נתמנה לראש עיריית עכו, זכה גם בבחירות בשנת 1927,⁸⁴ והמשיך לכהן בתפקיד עד מותו, בשנת 1929.

עבד אלפתאח תואר כאוהב בנייה ופיתוח: הוא סלל את הדרך מתחנת הרכבת לשער העיר, האיר את רחובותיה ונטע בהם עצים, סלל את הדרך המובילה לדרך חיפה-בירות, והקים את גן העיר, שנחשב לגדול בארץ בזמנו.⁸⁵

כמו רוב מנהיגי העיר זוהה עם האופוזיציה הפלסטינית, ויחסיו עם החסינים ועם חאג' אמין היו מתוחים. מתוקף חברותו בגוף הבוחר של המועצה המוסלמית העליונה מתח ביקורת קשה על חאג' אמין ועל שליטתו המוחלטת במינויים ובניהול, והאשים אותו בעברה על תקנון המועצה המוסלמית העליונה.⁸⁶ עמדה זו שלו מזכירה את עמדתו של שיח' אסעד שקירי ואת דרישתו המתמדת לצמצם את סמכויות המופתי.

ב-13 באפריל 1929 מת עבד אלפתאח, ועורך 'אלכרמל' כתב שמותו עורר צער רב.⁸⁷ איגרות תנחומים נשלחו מכל רחבי הארץ, הן מראשי הציבור הפלסטיני, כמו חאג' אמין חסיני וראג'ב ביי נשאשבי, והן מאנשי הממשל הבריטי ואפילו מהנציב העליון, שכתב כי 'כמותו איבדו תושבי עכו

78 סאלנאמה וילאית סוריה, 1298 (1880), עמ' 193; 1300 (1882), עמ' 210.

79 סאלנאמה וילאית בירות, 1319 (1901), עמ' 142; 1322 (1904), עמ' 164.

80 שם, 1322 (1904), עמ' 163; 1326 (1908), עמ' 264.

81 מנאע (לעיל, הערה 15), עמ' 201.

82 אלכרמל, 17 באפריל 1929.

83 מנאע (לעיל, הערה 15), עמ' 201.

84 אלכרמל, 17 באפריל 1927; 1 במאי 1927, p. 66, *Palestine Blue Book*, 1927.

85 אלכרמל, 17 באפריל 1929.

86 שם, 20 במרס 1929; פורת (לעיל, הערה 28), עמ' 176.

87 אלכרמל, 17 באפריל 1929.

והממשלה יריד אמת'.⁸⁸ גם האזכרה שנערכה ביום הארבעים למותו העידה על מעמדו: היא התקיימה ברחבת מסגד אלג'זאר בהשתתפות אלפים מתושבי עכו ומנכבדי האזור הכפרי, נוסף על משלחות מכל הערים הערביות החשובות בארץ ומלבנון וירדן.⁸⁹ במותו השאיר הון גדול לבנו נאג'י, אך זה התרחק מדרך אבותיו והעדיף לעסוק בתחומי הרוח והספרות.⁹⁰ לצד משפחת סעדי, שהייתה משפחה של אנשי מנהל בכירים, היו בעיר כמה משפחות שבניהן עסקו במנהל ברמות נמוכות יותר. בין אלה אציין את משפחת עאקל, מהוותיקות בעיר, שבסוף

88 שם, 1 במאי 1929.

89 שם, 25 במאי 1929.

90 מנאע (לעיל, הערה 15).

תקופת השלטון העות'מאני בלטו בה רפיקי יוסף עאקל, פקיד בלשכת המס,⁹¹ ומחמוד עאקל, שתואר על ידי עורך העיתון 'אלכרמל' כאחד מטובי בניה של עכו, ושהיה פעיל גם בראשית תקופת המנדט. בעת ממשל פיצל בדמשק ואחר כך תחת השלטון הצרפתי בסוריה היה המנהל הכללי של ה'בנק החקלאי', והחזיק במשרה זו עד מותו, בפברואר 1929.⁹² מדו"ח של ה'הגנה' משנת 1943 אנו לומדים כי ראשות המשפחה הייתה בידי תופיק אלעאקל, אחד המח'תארים של העיר.⁹³

בקרב משפחת חבישי היו אנשי מנהל ברמה דומה. הראשון שבהם, שהוזכר לקראת סוף השלטון העות'מאני, היה חאג' אחמד אג'א חבישי, חבר מועצת העיר בשנת 1878.⁹⁴ איננו יודעים מהיכן קיבל את התואר אג'א, אך ייתכן שהוא מצביע על מוצא המשפחה ועל עיסוקה הצבאי בעבר. חסן חבישי היה פקיד שומה בלשכת המס,⁹⁵ וכיהן בתפקיד חבר העירייה בשנים 1927-1934,⁹⁶ ועורך העיתון 'אלכרמל' הזכיר גם אותו כאחד מנכבדי עכו.⁹⁷ לקראת סוף תקופת המנדט מנתה המשפחה כארבעים נפשות, ובראשה עמד עבד אלעזיז חבישי.

בשלהי שלטון המנדט בלטה בתחום המנהל משפחה מוסלמית נוספת, משפחת ח'ליפה, שעלייתה חפפה את הנסיגה המסוימת במעמד משפחות אבו אלהודא וסעדי, ושראשיה היו חוסני ח'ליפה ואחמד ח'ליפה. חוסני היה ממייסדי אגודת 'הצעירים המוסלמים' בעיר, במאי 1928,⁹⁸ ושימש מזכיר האגודה מפברואר 1929,⁹⁹ ומשנת 1934 ועד תום שלטון המנדט עמד בראש העירייה.¹⁰⁰

בין המשפחות הנוצריות-האורתודוקסיות שבלטו בתחום המנהל אציין את משפחת עיד, אחת המשפחות הנוצריות החשובות בעכו בשלהי השלטון העות'מאני ובראשית ימי המנדט. באותה עת הנהיגו אותה מיכאיל אפנדי עיד, חבר המועצה המנהלית של המחוז, וג'בראיל אפנדי עיד, שהיה חבר מועצת העיר בשנת 1882¹⁰¹ ובשנים 1904-1908, שבהן היה גם חבר לשכת המסחר והחקלאות העירונית.¹⁰² אחריהם בלטו ג'אד עיד, שתואר כגדול בני המשפחה בעכו, ושנפטר במצרים ביוני 1929,¹⁰³ ולביב עיד, שתואר גם הוא כאחד מנכבדי העיר, לצד ד"ר כאמל עיד.¹⁰⁴ לקראת סוף תקופת המנדט מנתה המשפחה כארבעים וחמש נפשות, בהנהגת אנדראוס עיד, חבר מועצת העיר בשנים 1927-1933.¹⁰⁵

91 סאלנאמה וילאית בירות, 1326 (1908), עמ' 263.
 92 אלכרמל, 20 בפברואר 1929.
 93 דו"ח (לעיל, הערה 12).
 94 סאלנאמה וילאית סוריה, 1296 (1878), עמ' 91.
 95 סאלנאמה וילאית בירות, 1326 (1908), עמ' 263.
 96 *Palestine Blue Book*, 1927, p. 66; 1933, p. 96.
 97 אלכרמל, 27 בפברואר 1927; 25 במאי 1932.
 98 שם, 20 במאי 1928.
 99 שם, 16 בפברואר 1929.
 100 י' שמעוני, ערביי ארץ ישראל, עם עובר, תל-אביב תש"ז, עמ' 236-237, שור (לעיל, הערה 4), עמ' 322 *Palestine Blue Book*, 1937, p. 134.
 101 סאלנאמה וילאית סוריה, 1300 (1882), עמ' 210, 212.
 102 סאלנאמה וילאית בירות, 1322 (1904), עמ' 164-165; 1326 (1908), עמ' 265.
 103 אלכרמל, 1 ביוני 1929.
 104 שם, 5 בינואר 1929.
 105 *Palestine Blue Book*, 1927, p. 66; 1933, p. 96.

גם משפחת חביב הנוצרית-האורתודוקסית בלטה בתחום המנהל לקראת סוף השלטון העות'מאני. בשנת 1908 היה סלים חביב חבר במועצה המנהלית של המחוז,¹⁰⁶ אך מראשית שלטון המנדט פנו בני המשפחה לעסקים ולמסחר. משפחה נוצרית נוספת שעסקה במנהל הייתה משפחת ח'ואם: בשנת 1904 היה ג'ורג'י ח'ואם חבר במועצת העיר ובלשכת המסחר והחקלאות,¹⁰⁷ ובשנת 1908 היה אנטון ח'ואם חבר במועצה המנהלית של המחוז.¹⁰⁸ אחריהם בלט רפול אבראהים ח'ואם, שהיה חבר מועצת העיר בשנים 1927-1937.¹⁰⁹ כמו משפחת חביב פנתה משפחה זו מאוחר יותר למסחר ולעסקים. נראה שמספר המשפחות בעכו שעסקו במנהל ברמה הבכירה היה מצומצם יחסית, וקשה לומר שהן שניהלו את ענייני המחוז החשובים: מנתוני גיליונות הסאלנאמה עולה כי חלק גדול מהפקידות הבכירה בעיר – הפקידות האזרחית, המשטרתית והצבאית – היה תורכי. מאחר שעכו הייתה מרכז המחוז, ישבו בה פקידים ואנשי צבא זרים, ואלה לא השאירו לבני העיר מקום רב בתחום המנהל. חוץ ממשפחת סעדי, ששמרה על מעמדה המוביל עד מותו של עבד אלפתאח א-סעדי, קשה להצביע על משפחות בולטות בתחום זה. בשני העשורים האחרונים של המנדט בלטה כאמור משפחת ח'ליפה, בהנהגת ראש העיר חוסני ח'ליפה.

המשפחות שעסקו במנהל ובפקידות, כמו משפחות העולמאא ואנשי הדת אחרים, לא כולן הצליחו לשמור על מעמדם בתקופות הנרונות. משפחת סעדי שמרה כאמור על בכורתה מאז ימי מצטפא אפנדי סעדי, לקראת סוף המאה התשע-עשרה, ועד ימיו של עבד אלפתאח אפנדי סעדי, שהנהיג אותה עד 1929, ולאחר מכן החל מעמדה לדעוך. בדומה לכך הצליחו המשפחות הנוצריות עיד וחביב להתמיד בעיסוקיהן בתחום המנהל ולשמור על מעמדם משלהי השלטון העות'מאני ועד העשור הראשון של המנדט, ולאחר מכן איבדו ממעמדם ומכוחן בעיר, ורבים מבניהן עזבו לחיפה. במעמדם של משפחות עאקל וחבישי הייתה המשכיות מסוימת, אם כי הן עסקו בתפקידי מנהל בינוניים וזוטרים בלבד. המשפחה היחידה שביססה את מעמדה בתחום המנהל בתקופת המנדט הייתה משפחת ח'ליפה: אחרי מותו של סעדי והתרחקותו של תופיק אבו אלהודא, נסללה לפני חוסני ח'ליפה הדרך לעמדת המנהיג המוביל בעיר בעשור וחצי האחרונים לשלטון המנדט.¹¹⁰

משפחות בעלי קרקעות

בעקבות חקיקת חוק הקרקעות בשנת 1858 והשינויים היסודיים שיצר בסחר בקרקעות וברישיומן, הצליחו משפחות אחדות בעכו לרכוש בדרכים שונות שטחי קרקע גדולים בסביבות העיר וברחבי המחוז, וכך צמחה בעכו שכבת בעלי אחוזות. חשוב לציין שבעלי הקרקעות בעיר היו ממשפחות שהתעשרו בתקופת הרפורמות ולא ממשפחות ותיקות שהחזיקו באדמות שקיבלו במסגרת הפאודליזם

106 סאלנאמה וילאית בירות, 1326 (1908), עמ' 262.

107 שם, 1322 (1904), עמ' 164.

108 שם, 1326 (1908), עמ' 262.

109 *Palestine Blue Book*, 1937, p. 134; 1927, p. 66

110 אמנם שמעוני (לעיל הערה מס' 100) מציין משפחות נוספות כגון משפחת פדה, שבל, טרחא, נג'מי, ח'יראן, עפיפי ועוד אולם על אף זאת הם לא הגיעו לאותה השפעה שהייתה למשפחות שצויינו במחקר.

הצבאי,¹¹¹ כפי שהיה במחוזות ירושלים ושכם. אין מדובר במשפחות רבות, ועדות טובה לכך יש בספרם של מחמד בהג'ת ומחמד רפיק תמימי על וילאית בירות, שיצא לאור בשנת 1916. לדבריהם חוץ משמונה או עשרה מוסלמים ומחמישה או שישה נוצרים שעסקו במסחר ובחקלאות, ושהיו בעלי ממון וקרקעות, עסקו רוב התושבים בעכו בדיג, רוכלות, מסחר זעיר וכו'.¹¹²

בלטה בתחום הבעלות על הקרקע משפחת פידון, שמוצאה מביירות, ושהיגרה כנראה לעכו בתחילת המאה התשע-עשרה.¹¹³

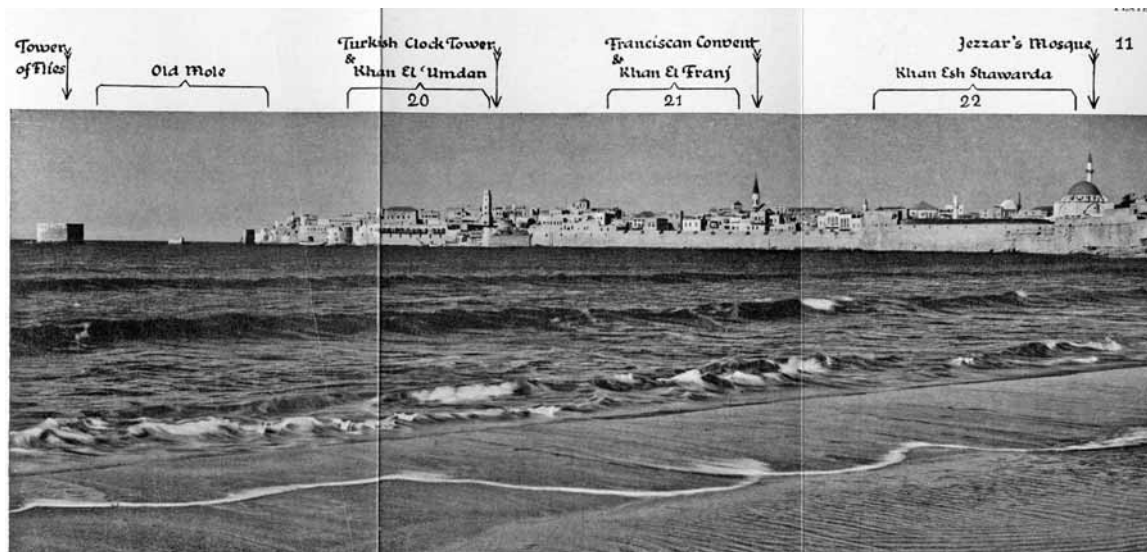

עכו, חיתוך עץ, מנחם רון (וכסלר), 1955

הראשון מבניה שהתבלט, לקראת המחצית השנייה של המאה התשע-עשרה, היה הסוחר האמיד עבד אלג'ני פידון. הוא נחשב לאחד מגדולי הסוחרים בעיר באותה עת, וסחר בעיקר בדגנים. עושרו הרב אפשר לו לרכוש משבט ערב א-תרכמאן שטח של 15,637 דונם בעמק יזרעאל. נוסף על כך היו בבעלות המשפחה אדמות בכפרים מזרעה, רמה, ג'וליס ולוביה.¹¹⁴ לפי מצטפא מוראד א-דבאג' החזיקה המשפחה לאורך תקופת המנדט גם באדמות ליד עכו, כולל הבוסתנים של אזור אלבהג'ה, מצפון לעיר, שנודעו בשם משק פידון.¹¹⁵

ברישומי הסאלנאמה משלהי התקופה העות'מאנית מוזכר עבד אלג'ני אפנדי פידון כחבר בבית הדין המסחרי של מחוז עכו.¹¹⁶ בשנת 1884 הוא היה חבר במועצה המנהלית של המחוז,¹¹⁷ ובשנת 1901 עמד בראש לשכת המסחר והחקלאות.¹¹⁸ הוא המשיך לכהן בתפקיד זה גם בשנת 1904, ובשלב זה נלוו לשמו התואר פאשא ודרגת מיר מיראן,¹¹⁹ עדות לכוחו ולמעמדו בעיני השלטונות.

111 על הפאודליזם הצבאי וסוגיו בארץ ראו: א' אינימר, תאריח/ ג'בל נאבלס ולאבלקאא, ב, נאבלוס 1961, עמ' 220-232.
 112 מ' רפיק תמימי ומ' בהג'ת, וילאית בירות: אלקסם אלג'נובי, בירות 1987, עמ' 278.
 113 דו"ח (לעיל, הערה 46).
 114 ג'נאים (לעיל, הערה 15), עמ' 341-343.
 115 א-דבאג' (לעיל, הערה 15), עמ' 299, 301; דו"ח (לעיל, הערה 46).
 116 סאלנאמה וילאית סוריה, 1300 (1882), עמ' 213.
 117 שם, 1302-1303 (1884-1885), עמ' 134.
 118 סאלנאמה וילאית בירות, 1319 (1901), עמ' 142; ג'נאים (לעיל, הערה 15), עמ' 59.
 119 סאלנאמה וילאית בירות, 1322 (1904), עמ' 164.

מבט אל עכו מעבר
למפרץ. תצלום
שפורסם בשנת
1941

לעבד אלג'ני היו ארבעה בנים: זכי, שפיק, נצוח ורפיק. בדומה לאביהם הם מילאו תפקידים מנהליים שונים, וזכי ביי בידון אף עמד בראש העירייה בשנים 1904–1908¹²⁰ והוא שהמשיך לנהל את עסקי המשפחה בעכו. בתקופת המנדט קיימו בני המשפחה יחסים טובים עם הבריטים, ומשום כך זכו למשרות רמות.¹²¹ למשל רפיק ונצוח היו קציני מחוז בחיפה ובירושלים. על פי דו"ח השי"י ארבעת האחים זכו לתואר ביי, ועמדותיהם הפוליטיות לא היו ברורות,¹²² עובדה המלמדת כי היו רחוקים מפעילות פוליטית אנטי-בריטית.

גם משפחת עפיי החזיקה שטחי קרקע גדולים. מחמד אלעפיי תואר כאחד מעשירי העיר ומגדולי בעלי הקרקעות בעכו ובסביבתה, והיו כבעלותו גם בוסתנים ורכוש עירוני אחר. הוא אף שימש תקופה ארוכה בתפקיד קונסול פרס בעיר. במותו, בשנת 1932, השאיר ליורשיו הון רב,¹²³ ומדו"ח של ה'הגנה' משנות הארבעים עולה כי ראשות המשפחה, שהיו בה כארבעים נפשות, עברה לאחמד אלעפיי.¹²⁴

בבעלות משפחת סעד הנוצרית-הקתולית היו שטחי קרקע גדולים בכל רחבי המחוז. רוב בניה עברו לחיפה משנות השמונים של המאה התשע-עשרה, ובכללם בעל הקרקעות ואיש העסקים המפורסם פואד סעד, אך חלק מהמשפחה נשאר בעכו. בשנים האחרונות של תקופת המנדט עמד בראש החלק שנותר בעיר שוקי ביי סעד.¹²⁵

120 שם, עמ' 165; 1326 (1908), עמ' 262.
121 אלכרמל, 15 במרס 1922.
122 דו"ח (לעיל, הערה 46).
123 אלכרמל, 6 באוגוסט 1932.
124 דו"ח (לעיל, הערה 12).
125 שם.

هذا بيننا خبيرين في مدينتنا عكا

אבא הנאכא המחترم

אן هذه البلاد المتقدمة التي حرمت من حكم قس من حرجت من حق حاكميتها الداخلية اسوة بباقي الاقطار العربية المجاورة مع انها تضم مجد شعب عربي معاصر في شتى دن العرب وهي كالعمر تدار بحكم مباشر بفعل السياسة المعروضة عليها رغم اراءتها اقول ان هذه البلاد لا تملك الا حق ادارة بلدياتها وهو نظير تسيير التي تتحل فيه ارادة شعبها ومع بساطة هذا المظهر في تقبل الشعب فان اغلب البلديات في فلسطين استطاعت ان تسدي لبلادها خدمات تذكر فتشكر خلا بذلك ابنا الناخب الكريم فقد حرم من جميع الخدمات والمساعدات المدنية والصحية الضرورية والكتابة ومسؤولية ذلك تعود حصرا ولا شسك على عاتق رئيس البلدية السيد حنيني خليفة الذي يجلس على كرسي الرئاسة فيقتاضى راتبيا لا بأس به وقد سلخ احد عشر عاما فاكثر ولم يقدم لك ابنا الناخب الكريم اي خدمة كلولم يدفع عنك وعن بلدك اي ضرر بل تضاعفت الاضرار عليك وعلى البلد واصبح ينطبق عليك قول الشاعر - وكنت اذا اصابتني سهام

تكرمت الفصال على الفصال

لا يوجد عنة منافع حصلت عليها ابنا الناخب المحترم في عهد هذا الرئيس بل على العكس فانه استلم من سلعة حديقة للبلدية هي الواحد القياسي في التنظيم والاتقان بين حدائق بلديات فلسطين فاهملت في عهده وخرب معظمها وزيارة منك سيف كل صباح ترى بأي شيء يشغل معظمها وزياراتك ايضا لحدائق بلديات الرملة + طولكرم ، طبريا والناصره ترى التنظيم هناك والاعمال المطلق هنا اما عن الشوارع فحدث عن الاهمال والحفر والوجول سيف الشتاء والتبار في الصيف ولا حرج الهم خلا شارع يزدي الى بيت الرئيس فانه عبد اجمل تبيد .

اما ايسر خدمة اجماعية صحية وهي غرس الاشجار في الطرقات فعدوم وانشاء مراحيض عامة فلم يسكن وزسارة منسك للشاطي، المحصور وراء البسة الواقع وراء ذلك الشيخ طالس التري الاقدار المتراكه التي يقرؤها الاغرب بسبب عدم وجود المراحيض العامة مما يعود ضرره على البلد وسكانه وهذا الضرر ناشئ عن عدم اهتمام الرئيس بانشاء هاتيك المراحيض العامة .

انك ابنا الناخب المحترم تشرب ماء من قناة قديمة مكتسوفة في مكان مرورها بعدة قري منسها السميرية والمزرعة والكايرة والحمية وهناك ينسل الترويون ثيابهم وايديهم وارجلهم يضاف الى ذلك الغبار والاساخ قصور ماء تشربه هذه حاله والرئيس مع مدته الطويلة التي قضاها لم يحاول جلب هذا الماء بجواسير او بطريقة صحية اخرى اسوة بما فعله زملاؤه رؤساء بلديات القدس حيث جلب الماء إليها رؤسها من رأس العين الى القدس . وطبريا حيث جلبت الماء من نبع يقع بضعة كيلومترات شمالي طبريا . وصعد حيث جلب رؤسها الماء من نبع يقع بعيدا عنها بجواسير حديدية طيبا واما انت وبلدك ابنا الناخب فيقرض عليك ان تشرب ماء هذه حاله فأي سيئة ابلغ من هذه لك ولبلدك انك ابنا الناخب المحترم تستعمل انت واهل بلدك الساسكتين في اجمل محلة فيها وهي الرشادية جور لثانف عن الجوز لثانف قري القضاء مثل النشبية وكربكات والسميرية والهيرة وخلافها مثلا فبدلا من ان يحاول رئيس البلدية عمل مجاري عامة توصل ما يرسب في هذه الجور للدور المذكورة في محلة الرشادية الي البحر كما يجب ذلك صحيا واداريا لانه لم يفعل شيئا من ذلك .

ان الماء الذي يشربه ثمانين بالمئة من سكان مدينة عكا، وم الذين يسكنون داخل البلد يجري تحت الارض الى جانب مجرى

אף שעבר לחיפה היו לפואד סעד קשרים איתנים עם עכו, משום שרוב אדמותיו היו בנפה זו. את הקריירה שלו החל בתפקיד מתורגמן של הקונסוליה הגרמנית בעכו ובחיפה, ולפי גיליונות הסאלנאמה העומדים לרשותנו שימש בתפקיד זה לפחות עד 1908. מאוחר יותר פנה לעסקים והיה לאחד האנשים העשירים בצפון, ולשמו הוצמד תמיד התואר 'הסוחר בעל הרכוש'. ההון שצבר סעד אפשר לו לרכוש שטחי קרקע נרחבים בצד המערבי של חיפה, קנייה שהתבררה כמשתלמת מאוד, שכן התפתחות העיר מערבה העלתה במאות אחוזים את ערך הקרקע. בד בבד רכש יותר מ-15,000 דונם באזור הכפרי של נפת עכו, בכפרים ראמה, סאג'ור ומג'אר. בכפר ענאן היה השטח הגדול ביותר שבבעלותו, שהיה נטוע כולו עצי זית, ופואד סעד היה לאחד מיצרני שמן הזית הגדולים בארץ והחזיק בכמה חנויות ובבית בד מודרני.¹²⁷

מספר המשפחות בעכו שהיו בעלות שטחי קרקע גדולים היה קטן בהרבה ממספר משפחות בעלי הקרקעות בחיפה וביפו. המצב בעכו לא דמה גם לזה שהיה בצפת, ששם הובילו המשפחות הפאודליות העשירות קדורה, צובת, מוראד ועוד. שלוש משפחות מעכו החזיקו בסביבות כ-15,000 דונם כל אחת, וחוץ מהן לא היו בעיר בעלי קרקעות גדולים במיוחד, ומצב זה משתקף בתיאורים מסוף התקופה העות'מאנית, שלפיהם רק משפחות בודדות בעכו הצליחו לצבור הון ורכוש.

מנשר בחירות בעכו, 1934

126 מ' יזבק, חיפה במאה התשע-עשרה: תולדות העיר והחברה, חיפה 1998, עמ' 137; סאלנאמה וילאית בירות, 1326 (1908), עמ' 278.

127 אלכרמל, 6 בפברואר 1928; 12 בינואר 1929; 26 ביוני 1929.

סיכום ומסקנות

מאמר זה דן בעילית החברתית של העיר עכו במשך כשבעים שנים, מתקופת הרפורמות בשלהי השלטון העות'מאני ועד סוף העשור השני של המנדט. עסקתי בכמה שאלות הנוגעות למשפחות הנכבדים, במטרה להכירן וללמוד את ההיסטוריה שלהן, את מקורות כוחן ואת עמדותיהן הפוליטיות. כן בחנתי מה היה תפקידן בתהליך הצמיחה של העיר ומה הייתה מידת ההמשכיות במעמדן.

בעכו היו שתי-עשרה משפחות נכבדים טיפוסיות, ובהן שש מובילות – אבו אלהודא, שקירי, אלישרטי, סעדי, בידון וח'ליפה, ושש משניות – עאקל, עיד, חביב, חבישי, סעד ועפיי. אשר לקבוצת העולמאא, משפחות אבו אלהודא, שקירי ואלישרטי הן שהעמידו את העולמאא הבכירים. שאר העולמאא, כמו השיח' עבדאללה ג'זאר והשיח' אבראהים אלעכי, לא באו ממשפחות שבהן עברו תפקידים אלה בירושה.

משפחות העולמאא של עכו נוטרלו במידה מסוימת מבחינה דתית בתקופת המנדט, בגלל היחסים המתוחים ששררו בין שלושות לחסינים. מתיחות זו התבטאה גם בתחום הפוליטי, והעיר עכו הייתה ממעוזי האופוזיציה לחסינים. אין זה מקרה ששום עאלם מעכו לא נתמנה לתפקיד דתי בכיר ברמה הארצית, ואין זה מפתיע שתופיק אבו אלהודא הפרו-ירדני נתמנה לראש הממשלה באמירות ומאוחר יותר בירדן העצמאית. על רקע זה ניתן לדעתי להסביר, ולו חלקית, גם את חוסר ההמשכיות בעיסוק בתפקידי דת במשפחת אבו אלהודא, שלא הצמיחה עולמאא בתקופת המנדט, ובמשפחת שקירי, שגם בה לא צמחו אנשי דת אחרי שיח' אסעד.

אשר לתחום המנהל, הרפורמות והקמתם של מוסדות כמו מועצת המחוז, מועצת הנפה, מועצת

**כתבה על העיר עכו
בעיתון ת'מראת אלפנון,
19 בדצמבר 1898**

مراسلات

عكا، في ٢٣ رجب سنة ١٣١٦
وکیئنا نقول

عكا، بلدة شهيرة موعها على رأس جبالها شمالي جيفاء الى الحافة الجنوبية منسفة هي لان كة لا يبي مركزا مصغرة تشق على اربعة فدادن ثلاث تروح اما الاصلية هي جيفاء والناصرة وبئرنا وصيدا ونما البوحي فهي شفا عمرو والشاهور والساح

وكن لكها، شيرة عتيقة في السنين المارة با حدث نميا من الواقع الطرية التي ملئت نيا بقلوب التاريخ وهي مسورة بسور عيطه نحو الي متر موزن بسور اخر من حية البر يفتسا حج كبير بحيث انك اذا تنقبت في حوض حديد وجرز جريز ما ذا تنقبتا عن افراده من كنة مسورة لان سورها عظامه سمع ابيو لا يبي منه ندم عتيقة فبينا لا ذا موزن سات موزن على شكل حربي منته صانع اللؤلؤ على حية النديمه كذا توار فيه كبر الداع عنة

على سرة رسات عذ. السور العظيم قد شيدت من كبري ايد الاموال من جهتي البادية البريرة عنه من اربع جهاته حتى ان مرتعات جبل الكرم السمي على عكا ليدودا ابله من الله لو شيدت في على ارضي ارب جبل الكرم جنوب الغربي وأخرى على رأس الشاهورة للشمال الشرقي منها بعد ربع سورها من حية البحر وعزيزه آخرها بيضاء الله لا تخفت عكا، ان تسعي ممتلا ومجا اما الان فليس سوى ثمر فيه موضع عسكري

اما ازدهامها بالنبيا شفت عنه ولا حرج لا سنيا وان ازدها بالازدهاء نام. معلوم. ونفلا نجد الاهلين في شدت تزايد من هذه احواله على ان حرقا من تسع الاراضي الصالحة لتشييد البناء وقبيرة ما لو صح بالنبيا فيه لرايت عكا، في مدة وجيزة تنافس القوير السيرة بحسن بنايتها وجمال منظرها ولرايت حرقا من البساتين والحلالي كافي يافا وطرابلس وصيدا. وسواحل لبنان وذلك لان ثلثة عكا على رأس خليجها المذكور وحولها ساحل فتح

جدا عصب القنطرة غزير المياه يتبدأ من مفتحات جبل الكرم عند جيفاء وينتهي عند قرية البصة وهي مسافة تفرق عن الحس ساعات للراكب بخلاف هذا السبل على فري متصلة اراضيها ببعضها البعض حتى تحلب السورج واحد وهي تصنع لزراعة جميع الاشجار والنباتات التي تنمو في المنطقة المتدلة والاغنام المنسطة كالجزر واللوز والخلج (الموز) والخل والزيتون والزمان والتاج والسدرجل وانكرم وانكسنا الى غير ذلك من انواع الفواكه ذات الاثمار الوفيرة اما من النبيا كة غير الشرة التي يكن زرعا حوالى البساتين والحلجان وينبع من اسفلها في الحوز والاصناف وشجر الارز والاظالينوس وشجرة المسك والطران. الى غير ذلك من الاشجار عظيمة التي تنمو في هذه الاراضي ثم عاليا وتدر على زرعا ذبها وهابها ولا سيما القنوير الذي يكثر حمله بالفوا الشرفي الكثير الجود في هذه البلاد

وبالجملة فان عكا، اليوم في حالة تسليم نظر لوني الامر. عليهم اعنائهم وذلك بالنظر لثقتهم بها وتطلعاتهم من شيرتها السائلة واتساع نفوذها في تحصيل البزاد حتى انها كانت تسمى اسكة حوران لكثرة صادراتها وبوارثها اما الان فقد خسرت جانبا عظيما من تلك الشيرة والارواح التجارية لثلاثة اسباب ظاهرة وهي:

اولا - انشاء اسكة الحديدية بين بيروت ودمشق وحوران فان هذه اسكة تشق كل يوم حيا عاليا من الدال التي كانت ترد عكا، فحوالت لان من دمشق وبيروت ولبنان

ثانيا - تزايد عمران جيفاء باقبال البحر عليها ولا سيما العمارة من مشيدين واحاسب الذين بدأوا بكل مسموم في تحصيل اسكة جيفاء حتى انهم جيبوا اليها الدواير وكثير من السنين التي كانت تروى ببناء عكا، مما كمن انه شيرة على البزادة من الاول

ثالثا - عدم الوحدة للتحليل والنبوهتين بالنبيا، فخرج السور خان العرب الداخل الى عكا، لاول مرة بحسد في انسه فبقا شديد من ازدهام بنائها وتجميل له بان ليس له نبيا ماوى باوى اليه ليانه اندلا عن ان يؤمل بوجود حواصل تجارية فيها حذيرة بالذكر - ولين في - فلذا يقطع عمله من عكا، وعلمه بجيفاء او غيرها اذ لو توجه الى هذه لوجد فيها من التسهيلات التجارية ما لا يجده بكم.

ذلك ما لاح لنا الان من ظواهر الاسباب التي اخرت مدينة عكا، وقبوتها عن شيرتها السابقة وانصرفت بها لخاصة التجارة لوردلغا اذ بان ينظر اولى الامر بما يلزم من الوسائل الآتية الى اصلاح شأنها فان اسبابا من غير قصد وان اخطا فان القدرة وزمجا كان وراء ما ذكرناه اسباب اخرى لا نعلمها فالحكمة والاهلون ادرى بها منا والسلام .

העיר, הלשכות השונות ובתי המשפט, יצרו בעכו העות'מאנית דינמיקה שהביאה להתעוררות מחודשת. באותה תקופה בלטה במיוחד משפחת סעדי, והיא הובילה עד סוף העשור הראשון של המנדט. לצדה בלטו בשלהי השלטון העות'מאני המשפחות חבישי, עאקל ועיד, אולם משפחות עאקל ועיד החלו לשקוע לקראת העשור השני של המנדט, וירידתן סללה את הדרך לעליית משפחת ח'ליפה.

אשר למשפחות בעלי הקרקעות הגדולים, בעכו היו רק שלוש משפחות שהחזיקו בשטחי קרקע גדולים – בידון, עפיפי וסעד. בדומה לשתי קבוצות משפחות הנכבדים האחרות הן צמחו בשלהי השלטון העות'מאני, והצליחו לצבור הון ועצמה כלכלית ולהמשיך לפתח את עסקיהן גם בתקופת המנדט. הדבר נכון במיוחד למשפחת סעד. אמנם אין מדובר בעצמה הכלכלית המוכרת לנו ממשפחות בעלי הקרקעות של חיפה או יפו, אבל בהתחשב בתהפוכות שעברו על עכו אין ספק שהיה זה סיפור הצלחה של המשכיות בצבירת עצמה וממון.

אשר לקשר שבין עליית משפחות הנכבדים והתבססותן להתאוששותה של עכו, ניתן לומר שלמרות המשברים שהתחוללו בעיר בתקופת הכיבוש המצרי ובשני העשורים שלאחריו – ושהתבטאו בהרס, הזנחה וקיפאון – היא החלה להתאושש לקראת סוף שנות השבעים. בתחילה התפתחה בצעדים איטיים, אך קצב ההתאוששות הואץ לקראת שלהי השלטון העות'מאני ובמיוחד בתקופת המנדט, ואוכלוסיית עכו גדלה מ־6,420 נפשות במפקד של 1922 ל־13,560 נפשות בשנת 1946. לצמיחה זו היו כמובן כמה גורמים, שהיו קשורים לתהליך הרפורמות ולהתפתחויות שחלו בעורף הכלכלי בגליל המערבי, במפרץ חיפה ובעוד מקומות. ואולם יש לציין במיוחד את תפקידן של משפחות הנכבדים, שנאבקו בשלטונות עוד מימיו של הסלטאן עבד אלחמיד כדי לפתח את עירן. העיתונות מסוף השלטון העות'מאני ומתקופת המנדט מלמדת שנכבדים אלה היו הגורם המרכזי שנאבק למען פיתוחה של העיר,¹²⁸ ומשפחות שקירי, סעדי ואלישרטי, שזכו להשפעה רבה בפרלמנט ובחוגי השלטון באיסטנבול, הן עדות טובה לכך.

לבסוף, ניתן לומר במידה רבה של זהירות כי הרושם המתקבל מהספרות, שעכו שקעה וקפאה על שמריה, הן בתחום החברתי והן בתחום הכלכלי, הוא מוגזם ואולי גם מוטעה. בעיר חלה בכל זאת התפתחות מסוימת, שמאמר זה הצביע רק על ממד אחד שלה, הממד החברתי. כדי לקבל תמונה מקיפה של מכלול התמורות שעברה העיר נחוצים כמובן מחקרים בתחומים נוספים.

128 ראו לדוגמה את פנייתם של נכבדי עכו אל הסלטאן עבד אלחמיד: ת'מראת אלפנון, 19 במרס 1906; ועוד כתבות בנושא התמורות: שם, 19 בדצמבר 1898; 6 בינואר 1908. כן ראו את פניית נכבדי העיר אל רשויות המנדט במחאה על העברת מוסדות השלטון לחיפה: אלכרמל, 27 בספטמבר 1922, וכתבתו של עורך העיתון שכותרתה 'עכו המתעוררת', שם, 30 בספטמבר 1922. בעת פרסום המאמר העיר מונה, על פי נתוני העירייה, קרוב ל־53,000 נפש, מתוכם כ־15,000 ערבים.